

Veres András:

Az Eszmélet szerkezetéről

Az *Eszmélet* az egyik legtalányosabb jelentésű költeményünk, amely ma is kihívás az értelmezés számára. Bonyolultsága, összetettsége igencsak szembetűnő, a részletek jelentését és ezek összefüggését korántsem könnyű megfejteni. Talán a verset övező bizonytalanság is okolható azért, hogy szívesen ismerjük el az *Eszméletet* az egész életmű foglalatának, József Attila érett művészete nagyszabású összegezésének. Írásomban csak az *Eszmélet* szerkezetének vázlatos áttekintésére vállalkozhatom. A vers különféle jelentésrétegeit próbálom bemutatni, legalábbis ahogy azok megjelennek az én olvasatomban, és választ szeretnék találni a szerintem eddig nem megoldott kérdések egyikére-másikára.

A jelentésadó tényezők közül legelsőként – akár a szöveg olvasását is megelőzve – *a szöveg külső képét* érzékeljük. Az a körülmény, hogy a tizenkét versszak sorszámokkal van ellátva és megkülönböztetve, legalább két meggondolást jelez: egyrészt a szakaszok viszonylagos önállóságát, másrészt egyfajta sorrendjét. Ahhoz már ismerni kell az egyes szakaszok jelentését, hogy akár az önállóságuk mértékéről, akár sorrendjük lehetséges alapjáról megállapításokat tehessünk. Nem elhanyagolható recepciótörténeti tény, hogy az *Eszméletet* évtizedeken át egységes versként olvasták, amelyben a szakaszhatárok nem feltétlenül jelentenek radikális váltásokat, és a szöveg egészében határozott (így vagy úgy leírható) folytonos és lineáris előrehaladást láttak érvényesülni. Azaz figyelmen kívül hagyták a szövegkép sajátos útmutatását.

A szakaszok nagyfokú önállósága mellett fontos érv lehet (legalábbis a filológiát is figyelembe vevő megközelítés számára) az a keletkezéstörténeti körülmény, hogy a vers korábbi, gépiratos változataiban fennmaradt néhány, az egyes szakaszokhoz tartozó cím. Az első versszak a *Hajnal* címet kapta volna, a negyedik a *Világ*, a hetedik *A törvény*, a nyolcadik a *Börtöncella*, a tizenegyedik pedig a *Boldogság* címet. Lehet, hogy az eredeti terv szerint minden strófának külön címe lett volna, de a szerző utóbb meggondolta magát. Természetesen nemcsak a szakaszcímek tervezésének kell jelentőséget tulajdonítanunk, hanem azok elmaradásának is.

A versszakok elválasztottságából szinte magától értetődően következik a *versciklus* gondolata.¹ Csak az a bajom e terminussal, hogy túl sok mindent jelenthet. Önálló címmel rendelkező versek laza gyűjteményét éppúgy, mint önállósággal alig bíró strófák szorosan összetartozó sorozatát. Míg az *Eszméletet* egyetlen versként olvasók számára a szakaszok *önállósága* jelenthet értelmezési gondot, addig a ciklus hívei számára a szakaszok, pontosabban a „versek” *adott sorrendje*.²

A sorszámozásnak jelentősége lehet a mű kompozíciója szempontjából is. Jelölheti a strófák *kötött sorrendjét*, aminek következményeként legalább kettő kiemelt szerepűnek tekinthető: az első mint *nyitány*, az utolsó pedig mint *zárlat*. Azért fogalmazok így, feltételes módon, mert nem szükségszerű, hogy akár az egyik, akár a másik következmény valóban teljesüljön. Weöres Sándor *Dalok Na Conxy Pan-ból* című ciklusában az egyes versszakok – amelyek egytől egyig tanításokat tartalmaznak – tetszés szerint felcserélhetők, akár az első is (tehát tetszőleges, hogy melyik szakasz áll elől nyitányként), egyedül az utolsó, 20. szakasz funkciója kötött, mert jól érzékelhetően a zárlat szerepét tölti be. József Attila *Medáliákja* esetében is tetszőlegesnek látom a számmal ellátott szakasz-párok sorrendjét; sőt úgy vélem, hogy nemcsak a zárlat, de még a nyitány sem egyértelmű, azaz helyettesíthető lenne más szövegrésszel is.

Ezzel szemben az *Eszmélet* jóval kötöttebbnek mutatkozik. Ennek eldöntéséhez persze tovább kell lépnünk a külső képtől a szöveg jelentéséhez. Bizonyára az olvasói megszokás is szerepet játszik abban, hogy az egyes szakaszok, illetve versek sorrendjét nem érezzük véletlenszerűnek, és berzenkedünk még a gondolatától is, hogy felcseréljük őket egymással. Ha közelebbről vizsgáljuk, az én olvasatom szerint akad közöttük olyan strófa is, az ötödik (a „teherpályaúdvári jelenet”), amelynek helye szinte tetszőlegesnek tűnik a mű egészének szövegterében. De csupán erről az egyről gondolom ezt teljes bizonyossággal.

Ugyanakkor akadnak olyan szakaszok, így például a tizedik (a „meglett ember” útjáról) és a tizenegyedik (a „boldogságról”), amelyek között nyilvánvaló *logikai kapcsolat* áll fenn. Ez szorosabb kötődést jelent, mint amilyen a tematikus-motivisztikus megfelelések esetében áll fenn. A tizedik és a tizenegyedik szakasz helyét is meg lehetne éppen változtatni, de csak *együtt és a*

¹ A ciklus-elv lehetőségét elsőként (némi bizonytalansággal) Szabolcsi Miklós vetette fel, lásd Szabolcsi Miklós: *A verselemzés kérdéseihez* (József Attila: *Eszmélet*). Akadémiai Kiadó, Bp. 1968. 45–46. Az *Eszméletet* utóbb Tverdota György elemezte ciklusként legalaposabban, vö. Tverdota György: *Tizenkét vers. József Attila Eszmélet-ciklusának elemzése*. Gondolat Kiadó, Bp. 2004.

² Magam is elfogadom a ciklus gondolatát, de – szemben Tverdota álláspontjával, amely az egyes strófák *önállósítása* érdekében tételezi a ciklus-elv érvényesülését – jóval kötöttebbnek látom a sorrendet.

sorrendjüket megőrizve, mert különben a logikai *összetartozásuk* eliminálása a szövegjelentés jelentős módosításához, de fogalmazhatunk úgy is, hogy eltorzításához vezetne.

Az pedig szinte magától értetődőnek tűnik, hogy az első versszak: nyitány, az utolsó pedig: zárlat. Az értelmezők többnyire valamifajta *keretet* látnak érvényesülni az *Eszmélet*ben. Tverdota György könyve, a *Tizenkét vers* sem szakít teljesen ezzel a hagyománnyal (jóllehet magának a keretnek létezését elutasítja). Az első és az utolsó vers kitüntetett helyzetét ugyanis elfogadja, sőt a 12. strófa végén megjelenő metaforát az *életutat* jelképező hasonlatként értelmezi, amivel még nyomatékosabbá teszi lezáró funkcióját. Tehát az értelmezők legalább abban egyetértenek, hogy az utolsó versszak valamiképp berekeszti az eszmélkedés folyamatát. Ehhez képest másodlagos kérdés, hogy olyasféle lezáró-összefoglaló szerepet tulajdonítanunk-e neki, mint Tverdota, vagy nyitott szerkezetűnek vélik, ami a lezáratlanság képzetét kelti.

Úgy gondolom, hogy az *Eszmélet* esetében a szakaszok, illetve versek, vagy legalább ezek többségének sorrendjét nem tekinthetjük ugyan egyértelműen kötöttnek, de tetszőlegesnek sem. Ha ez igaz, akkor az a megállapítás, mely szerint az egyes versek utalásai egymásra *térbelinek* mutatkoznak inkább, semmint *időbelinek*, némiképp félrevezetőnek tűnik.

Tegyük fel: a ciklus első és utolsó darabját kivéve a többi nem mutat szoros sorrendiséget. De már a két végpont is elegendő lehet ahhoz, hogy közöttük valamifajta szemléleti ívet lássunk feszülni. Mint utaltam rá, ez távolról sem kötelező. Az egyes szakaszok, illetve versek tematikus-motivisztikus és retorikai-logikai kapcsolódásai döntenek el, hogy egymáshoz képest mennyire kötött a sorrendjük. Ha a sorrend nem tetszőleges, a közöttük fennálló megfelelések óhatatlanul „időbeliek” lesznek. Ezen nem változtat az sem, hogy a későbbi szövegrészek is minősítik visszafelé a korábbiakat. A folyamatosságnak sokféle típusa lehet, nem a *lineáris* az egyetlen. Ettől még a ciklus-elv érvényesülhet, már csak azért is, mert a ciklus fogalma kellőképpen elasztikus: a nagyobb kötöttség éppúgy belefér, mint a kisebb.

Kétségtelen, az *Eszmélet* verseire jellemző, hogy sok esetben az újabb szakasz szinte tüntetően más témával és beszédhelyezettel indul, mint ami az előzőt jellemzi. Jó példa lehet erre a ciklus negyedik darabja, amely radikális retorikai fordulatot hajt végre, hiszen a korábbi szakaszok leíró és vallomásszerű beszédhelyzetével szemben a negyedik kizárólag *reflexiókból*, illetve *axiómákból* áll:

Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,

szorítja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikat
s így mindenik determinált.

Valójában e strófa a *világ* általános állapotáról (ha tetszik, léthelyzetéről) tartalmaz *tanítást*, illetve *kinyilatkoztatást*.

De a radikális retorikai fordulat nem jelent olyan fokú különbözőséget, mint az első pillantásra tűnik. Ha közelebbről megvizsgáljuk a negyedik vers kapcsolódási lehetőségeit a korábbi szakaszokkal, meglepő eredményre jutunk. Itt csak röviden utalhatok az első három szakasz, illetve vers összefüggéseire a negyedikkel.

A nyitó darab mintegy személytelen megjelenítése a varázslatos és valószínűtlen tavaszi hajnali tájnak, amelyben elválaszthatatlan mellérendelés áll fenn az emberalatti és emberi világ között („a bogarak, a gyerekek / kipörögnek a napvilágra”). A természet (és a dolgok) felfokozott aktivitása és autonómiája mintegy létezőnek mutatja (az *Eszmélet* egészében tagadott) *szabadságot*.

A második strófában megjelenik az *én*, aki az álomból az ébrenlétbe – csak fokozatosan – forduló ébredése során különböző *rend*-élményekkel szembesül. Az álombeli (vagy az álomból megmaradó) rend-képzet is disszonáns, hiszen „összekent képek”-ről esik szó, de az ennek bizonytalanságára következő bizonyosság, a külső világ „vas rend”-je kifejezetten fenyegetőnek mutatkozik.

A harmadik szakaszban az *én léthelyzete* nyer bemutatást (mégghozzá ironikus felhanggal), s ennek legfontosabb jellemzője (mégghozzá nyíltan kimondva) a *rendezetlenség* és *bizonytalanság*. A disszonanciát a második és harmadik szakaszban még hangsúlyosabbá teszi a „bent” és a „kint” között feszülő ellentét.

Én a nyitó verset sem gondolom annyira harmonikusnak, mint amilyennek általában tekintik, mert az egymás mellé rendelt emberi és emberalatti világ aligha nevezhető kongruens értékeknek. Tehát a disszonancia szerintem mindhárom vers sajátja, csakhogy eltérő mértékben. Az elsőben éppen csak érzékelhető, a másodikban már jelentős szerepet kap, a harmadikban pedig egyenesen meghatározó.

A negyedik szakasz pedig mintha ennek tapasztalatát emelné általános rangra, hiszen visszaül mindhárom korábbi strófára. Egyfelől átfogóan tagadja az első vers szabadság- és könnyűség-képzetét, másfelől megerősíti-nyomatékosítja a második súlyos megállapítását „a vas

világ” „rend”-ről, legalábbis abban az értelemben, hogy totális determinációt tételez a világban. Ugyanakkor – paradox módon – igazolja a harmadik bizonytalanság-élményét is, mivel olyan rendet vetít elénk, amely valójában *rendezetlen* („Akár egy halom hasított fa, / hever egymáson a világ”). A totális determináción alapuló világ ugyanis fölöttébb labilisnak bizonyul, sőt a tanítás végén az derül ki róla, hogy nincs jövője: „*Ami van, széthull darabokra*”. Ez az állítás a legsúlyosabbak egyike az *Eszmélet* egészében.

Igaz, a ciklus negyedik darabja csak akkor értelmezhető az első három egyfajta összegezeként, ha komolyan vesszük, hogy utánuk következik – tehát ha a helyét kötöttnek tekintjük. Ha ezt nem fogadjuk el, az itt feltételezett összefüggések nem vagy legalábbis nem így állnak fenn. Az értelmezésnek másfajta esélyeket nyújt, ha a sorrendiséget figyelmen kívül hagyjuk.

Ha figyelembe vesszük, akkor sem lesz könnyű dolgunk, már csak azért sem, mert az egyes szakaszok különbözőzése legalább olyan jelentős, mint a feltételezett kapcsolódási lehetőségeik. Például a hatodik és a tizedik vers éppúgy tanítás-jellegű, mint a negyedik, de merőben más a témájuk és nem csak a témájuk.

A hatodikban a világ nem kap önálló jellemzést, hanem csak az emberre gyakorolt hatásán keresztül jelenik meg („Sebed a világ – ég, hevül / és te lelkedet érzed, a lázat.”). Kézenfekvő, hogy ugyanarról a szélsőségesen determinista világról van szó, amellyel megismerkedtünk a negyedikben. Csakhogy itt megjelenik az eredendően negatív világ rabságából való *szabadulás* lehetősége is, ami logikailag *ellentmond* a totális determinizmusnak. Tehát a hatodik vers nem pusztán a negyedikben szereplő tanítás folytatásának tekinthető, hanem egyúttal cáfolatának, illetve módosításának is.³

³ Kulcskérdésnek tűnik a hatodik versszak értelmezése. Kisebb baj, hogy a bizonyosság megtalálását a marxista történelemszemléletnek szokás megfeleltetni. A szembeállításból következő világmagyarázat („Im itt a szenvedés belül, / ám ott kívül a magyarázat.”) *racióális* beállítottsága és a *társadalom megváltoztatására* törekvő karaktere természetesen megengedi ezt az értelmezést is. Csakhogy az *Eszmélet*nek nem a hatodik versszak az egyetlen helye, ahol közvetlenül nyilatkozik meg bölcséleti igényű tanítás. Hasonlóval találkozunk a negyedik és a tizedik strófában is, s ezek *talányos* volta elbizonytalaníthat abban is, hogy annyira könnyen lehorgonyozható volna a hatodik *egyetlen* bölcséleti irányzatnál. A negyedik versszak utolsó három sorát is megfeleltethetjük a marxista üdvtörténet változásba vetett hitének („Csak ami nincs, annak van bokra, / csak ami lesz, az a virág, / ami van, széthull darabokra.”), de annál inkább *ellentmond* ennek az első öt sor szélsőségesen determinisztikus világképe. A tizedik strófa tanítása pedig az egyén végletes magára utaltságát deklarálja. Tverdota szerint is a hatodik strófa „azok közé a darabok közé tartozik, amelyek az átlagosnál többet feltárnak az *Eszmélet* ciklus természetéből” (*Tizenkét vers*, 172.). Egyrészt azért, mert több korábbi változata ismert, s a változtatások sokat elárulnak az alkotásfolyamat belső bizonytalanságairól. Másrészt pedig azért, mert talán a hatodik strófa reprezentálja leginkább József Attila akkori szemléleti pozícióját. Az előzményekkel számot vetve Tverdota a *betegség* metaforáját látja centrálisnak, s a versszak első és második felét „diagnózis/prognózis” váltásaként írja le. Ebből

Annyi bizonyos, hogy fontos megkülönböztetésekkel él, például felbukkan ismét a „bent/kint” ellentéte („Im itt a szenvedés belül, / ám ott kívül a magyarázat.”), ami – a korábbi „bent/kint” oppozíciók megengedő jellegével szemben – határozott állításként jelenik meg, s a dolgok rendbe rakásának lehetőségét ígéri.

A determinizmus-probléma jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint hogy a hetedik vers éppen *erről* szól: a törvény és a véletlen kapcsolatáról. Míg a hatodik modalitása végső soron *bizakodó*, a hetediké éppen ellenkezőleg: *elbizonytalanító* – hiszen azt a következtetést szűri le, méghozzá személyes tapasztalatként, hogy a törvény nem képes tartósan úrrá lenni a véletlenen. Ami még érdekesebb, a két szakasz relációjában mind a két fogalom *ambivalens értékűvé válik*, mert a véletlenhez egyszerre társul a *kiszámíthatatlanság* és (a hatodik, illetve a nyolcadik vers révén) a *szabadság* képzete.

A ciklus tizedik darabja ott veszi fel a fonalat, ahol a hatodik gondolatmenete megszakad. A „meglett ember” leszámol lázadó szívével, számára nincs helye szeretetnek. A tizedik vers tanítását leggyakrabban a sztoikus és az egzisztencialista nézőponttal szokták hírbe hozni, holott legalább annyira illik rá a hatodik szakasz végének *anarchista* gesztusa (emlékeztetőül: „úgy szabadulsz, ha kényedül / nem raksz magadnak olyan házat, / melybe háziúr települ.”).⁴

Ugyanakkor a hatodik és a tizedik vers között nemcsak szoros megfelelések mutathatók ki, hanem nyelvi és retorikai elmozdulások, különbözőségek is. Például a hatodik az *önmegszólító* formával, míg a tizedik a lehető legszemélytelenebb *általánosítással* él. A hatodik a függőség megtévesztő megjelenésére hívja fel a figyelmet, míg a tizedik a függetlenség embertelen következményeire.

A részek kötött sorrendje önmagában még nem jelent egyenes vonalú előrehaladást. Például a hetedik szakasz (a véletlen és a törvény viszonyáról) mintegy magyarázó jellegű *kitérőként* fogható fel a hatodik után, a tizedik pedig nemcsak a hatodikhoz kapcsolható, hanem a kilencedikhez és a tizenegyedikhez is. Méghozzá mindkét esetben *ellentétes alternatívaként*.

A kilencedik vers ugyanis olyan vallomást tartalmaz, amely szerint az én nem képes a tizedikben javallt szeretetlenségben élni („[...] nem tudok mást, mint szeretni, / görnyedve terheim alatt –”), míg a tizenegyedik – ugyancsak ellentétben a függetlenedés embertelenségével

kiindulva logikusan jut el ahhoz, hogy az egyéni és társadalmi neurózis számbavételének és gyógyításának, vagyis Freud és Marx tanításának összekapcsolásáról van szó, s a „háziúr” voltaképp a „felettes-én” jelölője (179–182.). A harmadik és tizedik versszakkal való egybevetés szükségessége Tverdótánál sem merül fel.

⁴ Fölvetődik forrásként, illetve analógiaként még a kommunista aszkézis kísértésének lehetősége is.

– az önfeledt lét animális boldogságában elmerülő magatartást jeleníti meg („Láttam a boldogságot én, / lágy volt, szőke és másfél mázsa.”). Az oda-vissza kapcsolódások mintegy *szemantikai hálózatot* alkotnak, illetve hoznak létre az *Eszmélet* szövegterében.

Ha ciklusnak fogjuk fel a szöveget, akkor is valamiképp *egységesnek* kell feltételeznünk (e tekintetben hasonlóképp járunk el, mint ha egyetlen versként próbáljuk értelmezni).⁵ A strófák *verstani szerkezetének azonossága* mellett a szöveg egységességének fontos alapja a *közös tematika* is. Az itt bemutatott szakaszok, illetve versek motívumait számba véve úgy vélem, hogy a ciklus egyes részeit tulajdonképpen a „rend” és a „rendezettség” *különbféle alakzatai fűzik egybe*.

Ebbe a sorozatba illeszkedik az eddig nem említett nyolcadik strófa is, amely mintegy folytatása-megfordítása a hetediknek. Itt a „rabság/szabadság” ellentéte felel meg a korábbi „törvény/véletlen” kettősének. A szabadságvágy már nem csupán álomtartalomként jelenik meg (mint a második versszakban), hanem az ifjúság természetes hiteként, amit azután megcáfol az élettapasztalat. A csillagokig magasodó börtöncella metaforája az én olvasatomban az *Eszmélet* egyik legváratlanabb és talán legnyomasztóbb, legreménytelenebb lét-minősítése.

A kilencedik vers viszont megszakítja a tematikus láncot. Beszédmódját tekintve azokkal a strófákkal rokonítható, amelyek személyes tapasztalatokról számolnak be:

Hallottam sírni a vasat,
hallottam az esőt nevetni.
Láttam, hogy a mult meghasadt
s csak képzetet lehet feledni;

Az én és a világ viszonyáról van szó itt is, mint a hatodikban, s bár a meghasonultságot (itt is) szükségképpen leképezi a *tudat*, de mégsem képes a világ rideg képmására formálni az ember *viselkedését* („[...] nem tudok mást, mint szeretni, / görnyedve terheim alatt”).

Tehát egy új kérdés (illetve cél) kerül a kilencedik strófában a meditáció középpontjába: a *helyes magatartás* mikéntjének tisztázása. Nemcsak a tizedik és a tizenegyedik strófa próbál végső soron negatív – vagy legalább részben negatív – választ adni erre a kérdésre (a tudatos, „meglett ember”, illetve az öntudatlan boldogság alternatívája eleve problematikus), hanem a tizenkettedik, utolsó szakasz is, amely (ha kevésbé nyilvánvaló módon is, de) valamifajta

⁵ Magából a ciklus-fogalomból következik, hogy részei alárendelődnek valami közös rendezőelvnek, ami alapján többlet-jelentésre tesznek szert.

magatartásmintát sugall. Igaz, erről nem lehet pontosan tudni, hogy innen van-e vagy túl van a korábbi választakon, vagy éppen összesíti, egymás mellé rendeli őket, hiszen nem kevesebbet állít, mint hogy „[...] én állok minden fülke-fényben, / én könyöklök és hallgatók.”

Sajnos az itt vázolt tematikus egységbe sem fér bele minden. Az ötödik szakasznak, a teherpályaudvari jelenetnek (mint arra már utaltam korábban) nem látom a helyét a szövegben.⁶

Azt is figyelembe kell venni, hogy az összetartó-egységesítő megfeleléseket részben elfedi, részben ellensúlyozza a költő által annyira kedvelt *oxymoron* meghatározó jelenléte az *Eszméletben*. Arról van szó: szívesen él azzal a retorikai fogással, hogy egymás mellé rendel egymást kizáró állításokat, amelyek kioltják egymás érvényét. A paradox hatást tovább fokozza, hogy az ellentétes állítások egyaránt nagy nyomatékkal, hangsúllyal vannak kimondva.

Egyfajta *érvénytalálás és érvényvisszavonás bonyolult játéka* figyelhető meg az *Eszméletben* (mint arra Pór Pétertől Horváth Ivánig számos értelmező felfigyelt).⁷ Tverdota György könyve az effajta ellentétes mozgásokat a szövegtér *egészében* érvényesülő *alternatívákként* vizsgálja, s bennük a költői én eltökélt teremtettségét, *bizonyosságkereső* attitűdjét látja megnyilvánulni (az „eszmélet”-fogalom – József Attila számára mintegy mintának kínálkozó – bergsoni értelmezése szellemében).⁸

Lehetségesnek tartom én is, hogy efféle szándék vezette a költőt. De úgy gondolom, hogy nem jutott tovább a bizonyosság *keresésénél*. Ő sem talál „bizonyosabbat, mint a kocka”. Az újra

⁶ Az ötödik szakasz értelmezésével általában baj van, anekdotikus karaktere miatt valamiképp kilóg a sorból. Sajnálatos értelmezői hagyomány lett, hogy az itt megjelenő szituációt megfeleltessék a költő egyik életrajzi eseményének (gyermekkori emlékének), holott a szöveg szintjén nem található semmiféle fogódzó ennek megerősítéséhez. (Ezzel az életrajzi megfeleletéssel függ össze az a makacs hiedelem is, hogy a jelenet *éjjel* játszódik. Holott az utolsó sorban szereplő „*harmatos szén*” más időpontra utal.) Ugyanakkor eddig nem figyeltek fel rá (tudomásom szerint), hogy csak az ötödik és az utolsó versszakban fordul elő magának az Énnak olyasfajta szituálása, amely *nem metaforikus* jellegű.

⁷ Pór Péter már 1975-ös elemzésében felfigyelt az *Eszmélet* kétértelműségére, eldöntetlenségére: „A költeménynek már talán első olvasásra is legmegütőbb jegye, hogy végérvényesnek ható stílusa ellenére, éppen legfontosabb fogalmai, tehát a rend és a törvény semmiképpen nem értelmezhetők egyértelműen [...] az *Eszmélet* az eldöntetlenség költeménye.” Lásd Pór Péter: Az „Eszmélet” verstípusa. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1975/1. 81. Újabb tanulmányában még hangsúlyosabban írja le e jelenséget: „A szöveg alapvető antinómiája mintha éppen abban volna, hogy megőrzi az állítás igényét, vagyis a klasszikus, sőt akár klasszicista filozófiai vagy gondolati költemények szintaktikai gesztusával fogalmaz meg állításokat, de ezek mindegyike és így végső soron maga a szintaktikai gesztus, kontrafaktuális, mígnem eljut az utolsó lehetséges, vagyis lehetetlen állításhoz: »én [...] hallgatók«. [...] a szöveg minden mondata állít, minden szakasza [...] valamilyen (helyenként geometrikus) rendet szerkeszt meg – de minden állítás legalábbis képzeltnek, helyenként pedig durván hamisnak, minden rend önmagában is és még inkább a rivális [...] tézisszerűen ellentétes rendek sorozatában esetlegesnek, sőt tévesnek bizonyul” Lásd Pór Péter: Szavak a kocka hetedik lapján. *Holmi*, 2005/4. 468. Horváth Iván is az állítás és a visszavonás játékában látja az *Eszmélet* legfőbb sajátosságát, s az önellentmondások, abszurdítások megengedésének hasonló szándékosságot tulajdonít, mint Kosztolányi Dezső *Esti Kornélja* esetében. Vö. Horváth Iván: József Attila értekező prózájának hálózati kritikai kiadása – és az *Eszmélet*. *Magyar Tudomány*, 2005/11. 1431, 1438–1440.

⁸ Vö. *Tizenkét vers*, 109.

meg újra nekilendülő, majd megtorpanó válaszkérés, a mű egészéből sugárzó roppant szellemi erőfeszítés csak ideig-óráig, illetve az utolsó szakasz zárlatában formális értelemben jut nyugvópontra. A szövegben föl sem merül valamifajta „szabadság szülte rend” ígérete. Az *Eszmélet* domináns létélménye – szinte az első verstől az utolsóig – a *bizonytalanság*.

A ciklus-szerkezet csupán annyiban ellensúlyozza a nyugtalanító összhatást, hogy a végső eredménytelenséget valamennyire eltakarja a lehetőségek bőkezű felvonultatása.